

vár irányába húzódik, illetőleg, hogy a búzásbesenyei nagy erdő csakis gyepűerdő lehet. Később helyismerete segítette abban, hogy megfejtse a sokszázados tölgyesek rejtélyét: Kapus irányába is gyepűerdő húzódott.

Másutt megint csak a nevek beszéltek más források híján: Királyfalva, a kükküllővári erősség őrfaluja volt. Kapustól délre, délkeletre azonban már ismeretlenné vált a terep. A térkép mégis tovább mesélt a földrajz szakos tanár kezében: Örményszékes ugyancsak gyepűörhely.

Igazi eredménnyel, szenzációval továbbra is csak a bejárás, a helyszíni kutatás kecsegtetett. Kelemen Lajos meg volt győződve arról, hogy temetkezések nyomára lelhet, hogy a határnevekből újabb adatbizonyítékok bukkanhatnak elő.

E felfedezésről Köblös Zoltán és Cs. Sándor Imre Kelemen Lajostól tudott. Sándor Imre említést is tett róla néhány mondat erejéig a székelyek letelepülésével foglalkozó könyvében (1930), úgyszintén Bíró Vencel népszerű *Erdély történetében*.

Később mások is tudomást szereztek Kelemen felfedezéséről és jellemzően a körülményekre és kárára a tudománynak, éppen egy amatőr kutató, domahidi Sipos Zsigmond rendőrtanácsos levelezésében maradt ránk leghitelesebben és legrészletesebben a felfedezés története. Sipos Zsigmond a Zalai Évkönyvben és különnyomatban jelentette meg *Gyepűkörvár* címmel a gyepűrendszerrel foglalkozó dolgozatát. Régészeti terepkutatásokat azonban a Nagykanizsán élő rendőrtisztviselő éppen úgy nem végzett, mint Kelemen Lajos, s főleg nem Erdély érintett körzetében.

ENYEDI SÁNDOR

A kolozsvári Nemzeti Színház utolsó napjai

„... az évadot búcsúztató bemutató estéjén, önmagukon túltéve, az egész évad művészileg legkülönb előadásával leptek meg. Nagy sikere volt a *Makrancos hölgynek*, a rendező Kőmíves Nagy Lajosnak és a szereplő színészeknek. Az alakítások jellegzetességében, stílusban és tempóban különbet már nem is kaphattunk volna. Az előadás és a siker központjában nyilván a Makrancos hölgyet alakító Sallay Kornélia, meg félelem és gáncs nélküli Petrucchiója, Görbe János állott. Sallay Kornéliának az első Tamási-darab, az *Énekes madár* egyik vénlányában feltűnt tehetségét a Makrancos hölgyben látjuk kibontakozva. Ritka jellemábrázoló képességekről tett tanúságot a toporzékoló, lármás, ám végül kemény kézzel megszelídített Katalin szerepében. Kiugrást jelent Sallay Kornéliának a Makrancos hölgy...”¹ — írta az *Ellenzék* című kolozsvári napilap a Makrancos hölgy bemutatója után. A bemutató ideje: 1944. június 28. Még egyszer, június 30-án évadzáró előadásként került a nézők elé a Makrancos hölgy. Színházi fogásként a darab sikerszerűáját az őszi, új évad kezdetére tartogatták a kolozsvári Nemzeti Színház vezetői. Ak-

kor még senki sem sejtette, hogy ebből az előadásból többé már sohasem lesz siker a kolozsvári Nemzeti Színház színpadán.

A már jelzett bemutató napján a megidézett kolozsvári lap riportere *Mit csinál? Mire készül?* címmel körkérdést intézett a színház prózai és operatagozatának 27 ismert művészehez. A válaszokban tallózva aligha hihetné a mai olvasó, hogy a világháború kellős közepén vagyunk, s maga a front is vészesen közeleg az ország határaihoz. De a június 2-i kolozsvári szőnyegbombázás traumája is mintha múltóban lenne már: a művészek a hosszúra nyúlt évad végén felszabadultan nyilatkoztak az elmúlt évad kedvenc szerepeiről, a közelgő nyári pihenőről és az ősszel újra induló munkáról.

A válaszok tanúsága szerint a művészek egy része Kolozsváron várja be az évadkezdést, mások viszont útra kelnek ismert erdélyi fürdőhelyek vagy távoli vidékek felé kipihenni a zsúfolt évad megpróbáltatásait. Augusztus második feléig a helyi sajtóban is kevés szót ejtenek a színházról.

Az 1944/45-ös színi évad első társulati ülését augusztus 19-én tartották. *Mit ígér jövőre a kolozsvári Nemzeti Színház?*² címmel közli az Ellenzék a színház főigazgatójának, Kemény Jánosnak, a prózai társulat vezetőjének, Mihályffy Bélának és az operatagozat vezetőjének, Farkas Ferencnek a nyilatkozatát. Örömmel jelentik be, hogy az új évadra a színházhoz szerződött Jancsó Adrienne „drámai szende” és Galló Alíz „drámai hősnő” szerepkörbe, új ösztöndíjas lesz Kudelász Ildikó. Az évad folyamán — ígérik — nem lesz hiánya a neves vendégekben. Az egyik operabemutatót Sergio Failoni, egy másikat pedig Ferencsik János dirigálja; az új évadban is tervez díszleteket Oláh Gusztáv, és Nádasdy Kálmán — mint vendég — rendez egy operát. Az új évad vesztesége Varga Mátyás díszlettervező, aki Budapestre költözött, viszont újra Kolozsvárra várják Páger Antalt, aki ezúttal nemcsak színészként, hanem prózai rendezőként is bemutatkozik. Ő lesz a rendezője Kerecsendi Kiss Márton *Elsők* című, Budapesten is sikert aratott darabjának. A prózai tagozat műsora magyar darabokra épül. Csokonai: *Karnyóné*, Gvadányi József: *Peleskei nótárius*, Csiky Gergely: *Cifra nyomorúság*, Bánffy Miklós: *Naplegenda*, mellettük Asztalos István, Jékely Zoltán, Tamási Áron, Wass Albert, Vaszary János, Csathó Kálmán egy-egy darabja jelenti a magyar repertoárt. A klasszikusok között újabb Shakespeare (Vihar), Molière (Botcsinálta doktor vagy a Dandin György), Schiller (Haramiák), Ibsen (Peer Gynt) szerepelt, de a nézők láthatják majd Scribe: *Egy pohár vizét* és Dumas: *Kaméliás hölgyét* is.

A bejelentett műsorterv sokat ígérő, nem méltatlan a kolozsvári hagyományokhoz. Talán csak a *Bánk bán* és *Az ember tragédiájának* hiánya szembevetendő. A próbák elkezdődtek, a sajtó bőven ontja a színházi híreket, nemcsak a kolozsvári színészet háza tájáról, hanem a vidéki színészetéről is. Az észak-erdélyi városok közül Beszterce, Csíkszereda, Gyergyószentmiklós, Kézdivásárhely Thuróczy Gyula társulatát, Nagyvárad és Marosvásárhely Putnik Bálint társaságát, Dés, Máramarossziget Jakabffy Dezsőt láthatja vendégül.³

A kolozsvári Nemzeti Színház nagy apparátussal dolgozik — a technikai és a gazdasági személyzetet is beleértve 1944-ben 354 tagot számlál. Ekkoriban az ország második legnagyobb színháza: tagsága háromszor több mint a budapesti Nemzeti Színházé, és ugyanannyi mint a budapesti Operaházé.

A színház 1944. szeptember 11-én a már említett Kerecsendi-darabbal nyitotta meg kapuit. A titkárság előre közölte a következő napok műsorát.⁴ Némi meglepetést okoz, hogy a háborús helyzetre való tekintettel az előadá-

sok délután 5-kor kezdődnek, egy órával korábban, mint Budapesten. A korai kezdésre a sajtóban közzétett közleményekben találunk magyarázatot: a lakosság este 8 órától reggel 6-ig nem közlekedhet a városban. A színház is köteles alkalmazkodni a kijárási tilalom szigorú előírásaihoz.

Évtizedek múltán a színmű szerzője, Kerecsendi Márton, az Elsők bemutatójának körülményeire így emlékezett vissza: „... Még egy ugyanilyen hangulatú emlék nyúl utánam, a Páger Antallal való vidéki vendégszereplések utolsó állomása: Kolozsvár.

Majdnem egy hónapig tartottak az Elsők próbái, s mire a bemutató bekövetkezett, már szüntelenül dübörögtek az utakon a katonai járművek. Páger öltözőjéből kitekintettünk. Torda felől érkező kocsikról vérző sebesülteket emelnek le.

Megkövülten állunk. Nincs most helye a szónak. Ezen a földön ringott a magyar színjátszás bölcsője (. . .) Ahogy nézünk, nézünk ki az ablakon, a szív-fájdalom összekavarodik a történelmi emlékkel. A végzet, a szakadék szélén tántorgó nemzet sorsa szorongatja torkunkat. . . Meg kell hát érnünk, amitől rettegtünk, hogy a két nagyhatalom a mi vergődő hazánk földjén, még az első világháború veszteségeit ki sem heverő Magyarországon csap össze. Mennyi vér kiömlött eddig is. És most ismét felkísért a három szó, a »... hiába onta vért...«. Ki tudja, mekkora vérfolyam következik még. . .? Mi lesz a mi szegény fogyó hold hazánkkal?

A színpad és a nézőtér egyaránt nyomott hangulatú. Mi már tudjuk, hogy hiába dolgozott egy egész hónapig ez a nagyszerű kolozsvári együttes: nem lesz több előadásunk.

A kolozsvári Nemzeti Színház nézőterén zsebkendők fehérlenek. A darab végén fel-felcsuklik a sírás. A tapsnak is más hangja van, mikor kihívják a művészeket a függöny elé. Én is köztük állok. . . Az egész napot a házsongárdi temetőben töltöttem. Mentem kötől köig. Most ugyanígy vándorol tekintetem a szép erdélyi arcokon. Tamási Áronnál megállok, ő van hozzám legközelebb az első sor szélén. Ő is beszédesen rajtam tartja a szemét. Mögötte síró asszonyok. Az Elsők című társadalmi színművet Erdélyben könnyek öntözik. Váratlanul megszólal a Himnusz. Mi is könnyezünk már, fent a színpadon, egymás kezét fogva. Átérezzük a mélyebb drámát: így lesznek az elsőkből utolsók. . .” (Kerecsendi Kiss Márton: *Emlékkönyv*. Cleveland, 1972. 303. l.)

Az augusztus 23-i román kiugrás óta egyre nyugtalanabb a hangulat a városban. Alig egy nappal az évadkezdés után, szeptember 12-én megkötötték a szovjet—román fegyverszünetet. A beavatottak Kolozsvárott tudják, hogy a helyi ellenállási mozgalom fellendülőben van. A magyar Országgyűlés erdélyi tagjainak egy haladó csoportja érintkezésbe lépett a titkos Béke Párt erdélyi megbízottaival — a németekkel való szakítás előkészítése érdekében. A Gestapo kijátszásával szabadlábra kerülnek a politikai foglyok, akik újjászervezik a Kommunisták Pártot. Ezekben a napokban illegálisan megalakul az egyházak támogatását is élvező Magyar Tanács, amely a kapcsolatok felvételét kezdeményezte a demokratikus románsággal.⁵

A színházi évadkezdés és bemutató kifelé mégis a stabilitás látszatát kelti. „A közönség őszinte megelégedéssel és megnyugvással vette tudomásul, hogy a kolozsvári Nemzeti Színház régi hagyományaihoz. . . méltóan »állja a frontot«, akkor is előadásokat tart, amikor a város nyugalalmát légitámadások zavarják, és a háború közvetlen közelünkben tombol. Mi is úgy érezzük, hogy

ezt így hozza magával a helyállás parancsa...” — írta egy toll az Ellenzékben.⁶ De ez az elégtétel nem lehetett tartós. Azok, akik ősre tervezték a Makrancos hölgy megtekintését — örökre elszalasztották az alkalmat. (A XX. század történetében aligha van rá példa, hogy egy közismert — és színreviteleben is sikeres — Shakespeare-produkció mindössze két alkalommal kerüljön közönség elé. Most ez is bekövetkezett.)

Szeptember 13-án utoljára láthatta a közönség az *Elsők* című darabot is, minthogy utána bejelentették az előadások felfüggesztését. Óráról órára változott a harctéri helyzet, ami a színház további működését fenyegette. A társulat jelentős része a színház hirdetőtábláján elhelyezett rövid közleményből értesülhetett arról, hogy az előadásokat szeptember 28-ig szüneteltetik, addig mindenki kéthetes szabadságot kap, majd ennek lejártával a munka folytatására kell jelentkezni. Ekkor már nagy a zűrzavar nemcsak a színház tájékán, a városban is. Szeptember 12-én az ellenállás irányítására létrehozott Magyar Tanács Horthy kormányzóhoz intézett memorandumában követelte — a várható pusztítás elkerülése érdekében — a város ellenállás nélküli feladását. A helyi haladó erők szembeszálltak a menekülők áradatának pánikhangulatával, és szerették volna elérni, hogy az ipari berendezéseket ne szállítsák el a városból, a közintézményeket ne telepítsék ki. Ebben a helyzetben sokan felismerték, hogy rövid időn belül aligha lehet zavartalanul folytatni az előadásokat. A közlemény a színház hirdetőtábláján a kedélyek megnyugtatását célozta, de a szeptember 28-i határidő jelzi, a színház vezetősége nyitva akarta hagyni annak lehetőségét, hogy a harctéri helyzet esetleges fordulásával vissza lehessen térni a városba. Ebben azonban maguk a vezetők sem bíztak, hiszen alig röviddel a közlemény kifüggesztése után, szeptember 15-én a színészek egy kisebb csoportjával Pest felé utazva elhagyták a várost. Az átmeneti időszakban a színházi ügyeket Szabó Lajos titkár intézte, aki azonban a hozzá forduló kérdéseire nem tudott megfelelő felvilágosítást adni. A városban egyre gyakoribbakká váltak a légiriadók, és szeptember 20-a körül a színház épülete is kisebb bombakárt szenvedett: az épület nyugati oldalának ablakai majdnem kivétel nélkül betörték, a légitámadás során az épület nyugati oldala elé kb. 3 méter távolságra légiakna esett, a színház főpénztárosa, Lukács Elemér az aknaszilánkoktól több helyen megsebesült.

A színház történeti kutatások jelenlegi állása szerint még nem világos, hogy az előadások megszakítása milyen rendelet alapján történt. Egyes visszaemlékezők szerint⁷ Kemény János főigazgató határozott utasítást kapott a minisztériumtól a színház evakuálására. (Iráttári dokumentumok a későbbi napokra igazolják a kiürítési rendeletet.)⁸ Tény azonban, hogy a színház teljes vezérkara (Kömíves Nagy Lajos és Szabados Árpád rendezők kivételével) szeptember 15-én elhagyta a várost. A társulat városban maradt többsége ekkor még a maradás mellett döntött. Kemény János főigazgató is — Nagy István író⁹ és Versényi Ida¹⁰ művésznő egybehangzó állítása szerint — sokáig ezt szorgalmazta, csak az utolsó pillanatban csatlakozott a várost elhagyók első csoportjához. Versényi Ida művésznő visszaemlékezése szerint a szerelvénnyel a kolozsvári állomáson indulás előtt volt már, amikor egy válltáskával váratlanul Kemény János is megjelent. Kömíves Nagy Lajos — köztudottan baloldali beállítottságú rendező — az utolsó pillanatban megpróbálta az intendánst lebeszélteni távozásáról, utalva arra, hogy Kemény János kimagasló értelmű méltánylásra találnak majd a várható demokratikus államapparátusban is. Mint köztudott, Kemény a harmincas évektől kezdve, a Thália meg-

alakulásától (így hívták 1941-ig a kolozsvári színházat) állt a társulat élén. Észak-Erdély Magyarországhoz történt visszacsatolása után is a színház főigazgatója maradt. Óriási anyagi áldozatokat hozott a színház fennmaradásáért, számos üldözött embert anyagilag is támogatott; szélsőséges megnyilvánulásokban nem vett részt. A háborús légkör hatása alól azonban ő sem tudta kivonni magát, s bár tudta, hogy lelkiismerete ellen cselekszik — végül a távozókhöz csatlakozott. Feldúltan hagyta el a várost, a vonaton eszelősen énekelt az erdélyiek által parafrázált irredenta nótát. (Az eredeti szöveg: „Édes Erdély itt vagyunk, Érted élünk is halunk...”, a parafrázált változat: „Édes Erdély itt vagyunk, S hogyha baj lesz itt hagyunk...”)

Kemény önvádja nem volt megalapozatlan. A városban erős agitáció folyt a menekülés ellen, a város kulturális javainak visszatartása érdekében. A megszálló német hatóságok felkészültek a város kiürítésére. Arról már természetesen szó sem lehetett, hogy a normális színházi élet folytatódjon, bár a színházban maradt színészek a két hét kényszerű szabadság alatt sem maradtak tétlen. Több csoportban (Tompá Sándor, Ditrói Puskás Béla, Hegyi Lili, Csóka József, Váradi Rudolf, Perényi János, Kollár Károly, Szaborai Zoltán és mások) a város két honvédkórházában felváltva tartottak rögtönzött előadásokat a sebesült honvédeknek. A városban a hadműveletekkel kapcsolatos ügyeket magyar részről Bethlen Béla kormánybiztos irányította. Az utóbbi években megjelent visszaemlékezések tanúsága szerint a helyi ellenállás vezetőinek sikerült meggyőzni Bethlen Bélát és környezetét arról, hogy a város javainak az elszállítása céltalan; a kiürítést meg kell akadályozni. A németek a város evakuálását szeptember 30-ában jelölték meg. Bethlen ezt az időpontot elszabotálta, de nem tett eleget a Budapestről érkező hasonló jellegű utasításoknak sem. 1944. szeptember 29-én a vallás- és közoktatásügyi miniszter elrendelte a színház és javainak kitelepítését.¹¹ A rendeletek címzettje Bethlen Béla volt. Ekkor már számos körülmény zavarta a Budapest—Kolozsvár közötti kapcsolatokat. A helyzetre jellemző, hogy a színház felszereléseinek elszállításáról, a színházi személyzet kitelepítéséről szóló rendeletek végrehajtásával megbízott, korábban már Budapestre menekült dr. Nagy Imre gazdasági igazgató csak október 4-én érkezik meg Kolozsvárra. Kemény János szeptember 30-án folytatott tárgyalásokat a minisztériumban, amelynek alapján rendelet született arról, hogy azok a színházi alkalmazottak, akik a maradás mellett döntenek — 3 hónapra előre megkapják járandóságukat. A Pesten maradt színházi vezetőség megbízásából a kolozsvári Gázművek tehergépkocsiján október 3-án reggel 6 órakor indult útnak Kolozsvárra dr. Nagy Imre gazdasági igazgató, Kenessey Ferenc operarendező, Rajnai Sándor műszaki felügyelő, Kremper Béla színpadmester, Hell Árpád jelmeztári vezető, Bánhidi Sándor fővilágosító, Piros Lázár főgépész. Az ő feladatuk az evakuálás megszervezése és lebonyolítása volt. Október 4-én délután érkeztek meg az erős ágyútűz alatt lévő Kolozsvárra. A gazdasági igazgató a színházban visszamaradt tagok és a személyzet tudomására hozta a kultuszminiszter rendeletét a színház (javainak és személyzetének) kitelepítéséről. Felszólította a tagokat, hogy október 8-án szolgálatételre jelentkezzenek Budapesten Kemény János főigazgatónál. Nyomatékosan felhívta a figyelmet arra, hogy a színház Pesten folytathatja zavartalanul megkezdett évadját. (Ez az ígéret nem kevés színészt készített — korábbi elhatározásának ellenére — a város elhagyására.)

Dr. Nagy Imre gazdasági igazgató kihallgatásra jelentkezett — Szabó Lajos titkár kíséretében — Bethlen Béla kormánybiztosnál. Több órás várakozás

után közölték a színházi küldöttséggel, a kormánybiztosnak, nagy elfoglaltsága miatt, nem áll módjában fogadni a küldöttséget, nevében Pál Gábor helyettes, országgyűlési képviselő tárgyal. A látogatás nem járt eredménnyel — Pál Gábor a gazdasági igazgatóval közölte, a kultuszminiszter elkésve rendelkezett, nem áll módjukban a kért intézkedéseket meghozni, mert a katonai parancsnokság nem tudja biztosítani az ingóságok elszállítását. „Amikor megemlítettem, hogy Kolozsvárra való és Szolnok, Debrecen, Nagykárolyon keresztül történt odautazásomkor több ízben tapasztaltuk azt, hogy üres katonai teherautók és személyszállító autóbuszokkal találkoztunk, melyek Budapestre mentek és mely járművek felhasználhatók lennének — miután üresen térnek vissza Budapestre — a színház ingóságainak elszállítására. Ilyen irányú intézkedés megtétele elől elzárkózott, sőt személyes tapasztalataim valóságát is kétségbe vonta. Pál Gáboron kívül felkerestem Farkas Endre vezérkari őrnagyot is, akit a kultuszminiszter úr a színház vagyonának biztonságba helyezéséről 48 385/1944. szám alatt kelt rendeletével szintén értesített, aki azonban ugyanarra az álláspontra helyezkedett, mint Pál Gábor” — áll dr. Nagy Imre részletes jelentésében.¹²

A gazdasági igazgató értetlenül állt a katonai hatóságok elutasító magatartásával szemben; ő ekkor még nem tudhatta, hogy a katonák — éppen az ellenállás növekvő ereje miatt és hatására — a menni vagy maradni alternatívájában a második megoldást tartják célravezetőnek. A „gazdasági stábnak” saját megoldásokat kellett találnia, annál is inkább, mert már megtették az intézkedéseket a kolozsvári tudományegyetem kiűritésének megakadályozására, de a helyben maradás mellett döntött az Erdélyi Múzeum Egyesület és az Erdélyi Magyar Gazdasági Egylet is.

A helyi sajtó egy része a menekülés ellen foglalt állást. A menekülés adata ellen a két világháború közötti, a bécsi döntést megelőző időszak tanulságait állították. „Kisebbségi sorsunk huszonnégy esztendeje alatt megtanultuk értékelni, hogy mit jelent a magyar szó színpadról szóló ereje. Hősies munkát végeztek ebben az időben színészeink. A művészetükért és lelkiismeretes munkájukért nem járt állami fizetés és fizetések szabadság. Az igazgatók sem székelték párnázott ajtóik mögött és az irodájukra nem volt kiírva, hogy »előzetes bejelentés nélkül belépni tilos!«. Mégis oroszlánrészünk volt abban, hogy Erdélyben maradéktalanul fenntartottuk a nemzeti kultúrát, és ha az anyagi lehetőségek nem is nyújtottak alkalmat arra, hogy külsőségekben olyan nagyvonalú előadásokat tartsanak az erdélyi színházak, mint a budapestiek, mégis nyugodt lelkiismerettel állíthatjuk, hogy művészi szempontból is a legjobbat adták, a magyar helytállásból pedig nehéz anyagi viszonyok és súlyos megpróbáltatások között is mindig kivették a részüket.”¹³

Ekkor még mindig 317 „színházi ember” van Kolozsváron, a menekültek alkotják a színház töredékét. Az elmenekültek ugyan nem tértek vissza, de a sajtó elégtétellel regisztrálja: „... az eltávozottak nem tértek vissza a kolozsvári magyar színház hajlékába. A régi erdélyiek, az egykori »tháliások« azonban majdnem teljes számban jelentkeztek. Velük együtt megjelentek a szabadságidő lejártával néhányan azok közül is, akik az ország más részéből kerültek ugyan ide, de mégis kitartottak őrhelyükön. Kevesen vannak ugyan ilyenek, de minden becsülés kijár nekik. Ezek a színészek és a zenekari, valamint műszaki személyzet készen állanak arra, hogy felvegyék a megkezdett munkát.”¹⁴

Néhány nap alatt azonban szertefoszlik a remény. A gazdasági igazgató megjelenése, agitációja meg éppen nem a maradás híveit erősítette.

Az utasításra és eligazításra összesereglett zavart színészsereg október 5-én megtudhatta, hogy mindenkinek — a rendkívüli körülményekre való tekintettel — egyénileg kell Budapestre utaznia. Igaz, ekkor ez még kivihető volt, mert Nagyvárad és Dés felé mindennap indult egy-egy helyi járat, amelynek volt csatlakozása a főváros felé. Minden utazásra jelentkezőt ellát-tak „kiküldetési rendelettel”, amely lehetővé tette, hogy a Tisza vonalán el-rendelt zárlat ellenére zavartalanul eljussanak Budapestre.

Ekkorra a műszak jelentős része (98-ból 50-en), a művészek egy kisebb része a maradás mellett döntött. A gazdasági igazgató csoportja kétségbeesett kísérletet tett a rendelet maradéktalan végrehajtására. Mint Tompa Sándor későbbi leveléből kiderül¹⁵ — dr. Nagy Imre a pressziótól sem riadt vissza, hogy a művészeket a menekülésre bírja. A tehergépkocsi szerzése, bérlése nem járt sikerrel. Október 6-án, személyes kapcsolataikat latba vetve, egyik pán-célos alakulattól 3 Zilahig közlekedő tehergépkocsit szereztek. A színpadi kel-lékek, ingóságok átrakása, Zilahról történő továbbküldése azonban bizonytalan volt, ezért e szállítóeszközökön október 6-án este a személyzet egy része távo-zott: Tompa Miklós rendező, Fejérvári Margit jelmeztervező, Rajnai Sándor műszaki felügyelő és mások.

Október 7-én a fűtőházfőnök segítségével vagonhoz jutottak, amelybe a színházi irattár egy részét, a nagyobb hangszereket, jelmeztári anyagokat tet-ték, s még aznap este Taricska Miklós díszítő kíséretében útnak indították. Ez volt az a nap, amikor Kolozsvárott falragaszok tömege tájékoztatott a ki-ürítési rendeletről, amelynek értelmében a 16—60 év közötti férfilakosságnak Zsibón kellett szolgáltatételre jelentkezni, a nőknek a Nádas-patak völgyében lévő falvakon keresztül kellett elhagyniuk Kolozsvárt.

Ekkor már a front olyan közel volt, hogy aki csak tehette, elbújt, hogy a hivatalos fenyegetések ellenére a városban várják be a felszabadulást. Mint Balogh Edgár egykori cikkében olvassuk — vita folyt minden üzemben a me-nekülő és a maradni szándékozók között; a város nagy része a helyben ma-radást választotta. Október 8-án egyéni összeköttetések révén sikerült egy csukott és két nyitott tehervagont szerezni, amelybe megfeszített munkával vagonírozták be a színház többi javait. Október 9-én, hétfő reggel, szinte az utolsó pillanatban — a Szamos hídjának felrobbantása előtt — a személyzet másik része, a többi ingóságokkal együtt, nekivágott Dés felé a bizonytalan-ságnak. Hosszú, tekervényes, kockázatos út várt rájuk, míg sok kitérő és vá-rakozás után, 9 nap elteltével, október 18-án, szerdán délután megérkeztek Kőbánya-Felső állomásra. Az utolsó színházi menekültcsoport: Kenessey Fe-renc rendező, Ditrói Puskás Béla, Dancsó György színészek, Szabó Ica kar-mester, Izsó Miklósné Szántó Mária sűgő és mások — összesen 57 személy. És a „szétszedett” kolozsvári Nemzeti Színház utolsó még mozdítható darab-jai. Ők zárták azt a sort, amelyet azok kezdtek meg, akik 1941-ben a Nem-zeti Színház szervezésekor Magyarországról kerültek Kolozsvárra. Róluk írta keserűen a helyi sajtó: „Hát Erdély és az erdélyi ügy csak ennyit jelent azok-nak, akik annak idején olyan büszkén jöttek le közénk kultúrárt csinálni?” De nemcsak róluk ír szinte az utolsó pillanatban a kolozsvári lap, hanem azokról is, akik helyükön maradtak. Jancsó Adrienne, Csóka József, Tokajiné Takács Paula, Réthely Ödön, Flóra Jenő, Beness Ilona, Berlányi Jenő — színészek, énekesek, Szopos Klára jelmeztervező, Szabados Árpád és Kőműves Nagy La-jos rendezők, Stefanidesz József operettkarmester, Szita Oszkár, Pongrácz Kálmán, Rónai Antal korrepetítorok, Jacobi Antal énekmester, Morawsky

Roman balettmester és mások. „Úgy érezzük, hogy meghatottság tölti el az egész itthon maradt magyarságot, amikor értesül arról, hogy a színészek egy része nem feledkezett meg művészi elhivatottságáról és az erdélyi magyar társadalom iránti kötelességéről. Színházat csinálnak — ahogy lehet.”

Az események azonban gyorsabban peregtek. Az utolsó mondat majd a vízvonalasztó jövőt vezeti be. 1944. október 11-én a szovjet csapatok bevonultak Kolozsvárra. Három héttel később megpróbálják talpra állítani a szétzilált kolozsvári magyar színjátszást. Ezekben a napokban a székvárostól távol, Budapesten az egykori kolozsvári Nemzeti Színháznak egy töredéke abban az illúzióban kezdi meg a játékot, hogy „átmentette” a kolozsvári színtársulatot, megmentette a kolozsvári Nemzeti Színházat. A front azonban nem állt meg Kolozsvárnál, a kezdeti budapesti fellépéseknek rövidesen vége szakadt. A front itt is utolérte a színészeket, akikre az ostrom idején nehéz megpróbáltatások vártak. Akkor, amikor Kolozsváron újra felmehetett a függöny — amikor újra indulhatott a játék . . .

A Budapestre menekített kolozsváriak az ostromig a Városi Színházban játszanak. Később, a felszabadulás után a kolozsvári operatageozat jeientős része Szegedre került.

JEGYZETEK

1. Ellenzék, 1944. június 30.
2. Ellenzék, 1944. augusztus 19., Keleti Magyar Újság, 1944. augusztus 19.
3. Ellenzék, 1944. szeptember 4. Tudósítás a vidéki színigazgatói engedélyek kiadásáról.
4. Ellenzék, 1944. szeptember 11.
5. Balogh Edgár: *Férfimunka*. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1986.
6. Ellenzék, 1944. szeptember 30.
7. Versényi Ida szóbeli visszaemlékezése (magnófelvétel).
8. A kolozsvári színház evakuálásával kapcsolatos levéltári anyagok: Magyar Színházi Intézet, kéziratár. Jelzetek: 61.2648/1—80.
9. Nagy István: *Szemben az árral*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1974. IV. k. 567. l.
10. Versényi Ida idézett visszaemlékezése.
11. 61.2636. sz. jelzetű 3015/1944. sz. ügyirat (Magyar Színházi Intézet, kéziratár. További hivatkozás a színház evakuálására ennek az iratnak az alapján. Dr. Nagy Imre gazdasági igazgató beszámolója Kemény Jánosnak.)
12. Uo.
13. Ellenzék, 1944. szeptember 30.
14. Uo.
15. Tompa Pufi megható levélben számol be kalandjairól és honvágjáról. Világosság, 1945. március 4.
16. Balogh Edgár: *Emlékezzünk a történelmi napokra*. Világosság, 1945. október 12.